

JACEK ZYGMUNT SAWICKI

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie; Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ORCID: 0000-0002-2500-891X

O PAMIĘCI POWSTANIA WARSZAWSKIEGO W PRZEDDZIEŃ 80. ROCZNICY

Są wydarzenia, które w sposób znaczący wpływają na kształt tożsamości zbiorowej. Ich obecność w powszechnej świadomości odnajdujemy m.in. w inicjatywach społecznych, które jako działania oddolne stanowią ważny sygnał oraz nośnik procesów kulturowych, przemian społecznych, lecz także artykulację potrzeb i dążeń politycznych. Ich siła ujawnia się w zdolności do oddziaływania na relacje współczesne. Dzieje się tak, ponieważ są one zdolne do generowania silnych emocji, a dzięki swojemu długiemu trwaniu w pamięci zbiorowej niosą ze sobą możliwości mobilizacyjne rozumiane jako podtrzymywanie potrzeby jedności z czymś ważnym, istotnym i – przy okazji – wyróżniającym. Dlatego wykorzystywane są w celu autoidentyfikacji niezbędnej do budowy wspólnoty¹.

Do takich wydarzeń zaliczyć można Powstanie Warszawskie (dalej zwane Powstaniem). Chociaż wydawać by się mogło, że minęło wystarczająco dużo czasu, aby przeszło ono do historii i ciekawiło jedynie najbardziej dociekliwych badaczy, to pozostaje jednym z ważniejszych filarów współczesnej polskiej pamięci przeszłości. Zachowuje żywotność – rozpala umysły, wznieca spory, potrafi na nowo dzielić społeczeństwo. W artykule autor podejmuje próbę opisu tego fenomenu z perspektywy zbliżającej się 80. rocznicy. Analizuje przeobrażenia transmisji pamięci, omawia zmiany form ekspresji i doświadczania, dokonuje przeglądu nowych obszarów obecności oraz znaczeń. Wskazuje na przesuwanie się zainteresowania wydarzeniem, podobnie jak samą historią, na nowe pola percepcji, powstałe przede wszystkim w wyniku rozwoju technik informatycznych i świata wirtualnego. Na koniec tłumaczy występowanie Powstania we współczesnej debacie politycznej.

Powstanie zakończyło się klęską. Szacuje się, że pod gruzami domów i w wyniku eksterminacji zginęło blisko 150 tys. mieszkańców Warszawy, a miasto zostało zburzone z premedytacją przez Niemców. Fakty te zrodziły najpierw obowiązek żałoby, a następnie

¹ K. Growiec, S. Kaprański, *Tożsamość [w:] Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014, s. 489–490.

nakaz pamięci² rozumiany jako nałożenie zobowiązania na tych, którzy ocalili, do zachowania, a następnie dawania świadectwa³: przekazywania własnej prawdy o istocie wydarzeń i wykazanej postawie. Zarazem po II wojnie światowej Powstanie Warszawskie pozostawało symbolem tego, czego władza komunistyczna w Polsce obawiała się najbardziej – heroizmu i poświęcenia dla ojczyzny splecionych z ideą jej niezawisłości i pełnej suwerenności. Dlatego obchodzone co roku rocznice wybuchu walk były rozumiane przez komunistów – słusznie – jako manifestacja wymierzona w ich rządy⁴. Jak pisała w swoim opracowaniu Izabella Main, „szeroko rozumiana opozycja polityczna, podziemie zbrojne lat powojennych oraz pojedynczy ludzie nastawieni wrogo wobec ustroju przypominali o świętach i symbolach, aby pokazać, że władze nie reprezentują narodu polskiego. Wskazywano zwłaszcza na odrzucone postaci i wydarzenia oraz podważano oficjalną wersję dziejów Polski”⁵. Stworzono w tym czasie nowy kanon symboli i praktyk upamiętnienia, w którym znakomicie mieściła się pamięć Powstania. Był to akt konstytutywny powołania akceptowalnego **mitu heroicznego**, jako jawnie antysystemowej uniwersalizacji oporu, umożliwiającej szerokim kręgom Polaków podjęcie próby przepracowania traumy śmierci oraz przegranej politycznego projektu, a w następstwie podtrzymanie i skupienie się wokół zrozumiałych dla wszystkich idei niepodległościowych⁶.

Taki przekaz ułatwiała niepoddająca się naciskom władz transmisja międzypokoleniowa w obszarze pamięci potocznej: rodzinnej oraz najbliższych kręgów ludzi⁷. Potwierdzenie jej funkcjonowania znajdziemy w wynikach badań sondażowych w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, na co zwraca uwagę Barbara Szacka. Wykazały one, że „między tym, co jest upowszechniane, a tym, co zostaje wchłonięte i zakorzenione w świadomości jednostek, działa kolejne sito selekcyjne, złożone z wcześniej przyswojonych informacji o przeszłości, posiadanych systemów wartości i wszystkich innych elementów światopoglądu. To, co jest z nimi sprzeczne, zostaje odrzucone i uznane za fałsz”⁸. Miało to związek ze zjawiskiem opisanym przez Haralda Welzera na przykładzie niemieckiej pamięci o Zagładzie, polegającym na dochowywaniu

² Zjawisko opisali w swoich badaniach m.in. A. Assmann (*Między historią a pamięcią*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013), G.L. Mosse (*Fallen Soldiers. Reshaping the memory of the World Wars*, Oxford 1990) oraz R. Koselleck, twórca wraz z K.-E. Jeismannem pojęcia „polityczny kult zmarłych” (*Polityczny kult zmarłych. Pomniki wojenne w dobie nowoczesności*, „Stan Rzeczy” 2020, nr 19). Por.: K. Kończal, *Obowiązek pamięci [w:] Modi memorandi...*, s. 286–288.

³ Dotyczy wymiaru zarówno indywidualnego, jak i społecznego. K. Kaniowska, *Etyka [w:] Modi memorandi...*, s. 117.

⁴ Szczegółową analizę konfliktu między władzą komunistyczną a społeczeństwem wokół pamięci Powstania Warszawskiego, a także jego szczegółowy przebieg zawiera monografia J.Z. Sawickiego *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć Powstania Warszawskiego 1944–1989* (Warszawa 2005). Znakomitym uzupełnieniem jest praca M. Napiórkowskiego *Powstanie umarłych: historia pamięci 1944–2014* (Warszawa 2016).

⁵ I. Main, *Trudne świętowanie. Konflikty wokół obchodów świąt państwowych i kościelnych w Lublinie (1944–1989)*, Warszawa 2004, s. 18.

⁶ Na ten temat: M. Napiórkowski, *Powstanie umarłych...*, *passim*.

⁷ Określenie zaproponowane przez A. Paczkowskiego (*Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1999, s. 208). Zjawisko opisane m.in. przez H. Welzera (*Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*, München 2011, *passim*) przy okazji badań nad pamięcią komunikacyjną.

⁸ B. Szacka, *Pamięć zbiorowa i perspektywa pojednania [w:] Pamięć zbiorowa, pojednanie i stosunki międzynarodowe*, red. N. Masłowski, A. Szeptycki, Warszawa 2020, s. 28.

lojalności wobec osób, z którymi ma się bliską więź emocjonalną – postawa taka w rezultacie ma wpływ na świadomość historyczną oraz kreację obrazu przeszłości⁹.

Wspomnienie Powstania było na początku determinantem budowy wspólnoty pamięci, wyróżniającej specyficzną grupę społeczną, połączoną wspólnie podzielanym doświadczeniem, pogłębianym przez przeżytą traumę śmierci bliskich osób, a także – wydawało się – upadku wyznawanych idei, wartości i związanych z nimi nadziei¹⁰. Utrwaliła się dzięki uporowi uczestników i świadków, także kręgów rodzinnych oraz bliskich im wspólnot (lokalnych, kombatanckich, kontestatorskich i innych). Szybko oderwała się od poziomu jednostkowego, przemieniając się w fundament ponadlokalnej, szerszej rozumianej tradycji i odegrała ważną rolę – by się odwołać do definicji „tradycji wynalezionej” Erica Hobsbawma¹¹. Legitymizowała powstającą dzięki niej wspólnotę wskazaniem na jej genezę w przeszłości¹². Była atrakcyjną prawdziwością przekazu¹³, uznawała ciągłość między przeszłym a teraźniejszym, dawała poczucie sensu i porządku¹⁴. Stała się częścią tożsamości zbiorowej. Pozwalała przyjąć do niej także jednostki, które nie były uczestnikami wydarzeń ani nawet świadkami, ale w procesie socjalizacji przyjęły jej wyobrażenia, wartości oraz symbole za własne¹⁵.

Opisany mechanizm pozwala zrozumieć nieskuteczność zabiegów zarówno propagandy, jak i państwowej edukacji w okresie PRL¹⁶. Co prawda w omówieniu badań opinii publicznej z połowy lat siedemdziesiątych XX w., a więc podsumowujących 30 lat indoktrynacji społeczeństwa, stwierdzono zgodnie z rozpowszechnianym przez propagandę obrazem: „Na przestrzeni lat 1965–1973 nastąpiły przesunięcia w popularności bitew i to we wszystkich środowiskach. W omawianym zakresie zyskały na popularności przede wszystkim: obrona Westerplatte, bitwa pod Lenino, walki o Wał Pomorski i szturm Berlina, straciły natomiast na popularności przede wszystkim: bitwa pod Monte Cassino, Powstanie Warszawskie i bitwa o Anglię”¹⁷. Ale niechący ujawniono, że Powstanie wciąż było bliskie wielu Polakom. Wiadomości o walce stolicy, w tym dokładną datę wybuchu powstania, w 1965 r. znało 77,9% w próbie krajowej, a w 1969 r. – 82,3% i była to stała tendencja. Zwraca uwagę, że w tym samym okresie w grupie uczniów i studentów wyższych

⁹ H. Welzer (*Collateral damage of history education: National Socialism and the Holocaust in Germany family memory, social research*, „An International Quarterly of the Social Sciences” 2008, t. 75, nr 1, s. 297) używa określenia „których się kocha”.

¹⁰ E. Szczecińska-Musiela, *Miejsca pamięci i formy upamiętniania cywilnych ofiar rzezi warszawskiej Woli (sierpień 1944 roku)* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 385.

¹¹ *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. P. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008, *passim*.

¹² E. Klekot, *Tradycja* [w:] *Modi memorandi...*, s. 499.

¹³ J.Z. Sawicki, *Bitwa o prawdę...*, *passim*.

¹⁴ W. Kudela-Świątek, *Wspólnota pamięci* [w:] *Modi memorandi...*, s. 525.

¹⁵ K. Growiec, S. Kaprański, *Tożsamość...*, s. 490. Zjawisko związane z pamięcią socjobiograficzną (nie wynika z udziału jednostki, ale jest przez nią przyjęta) opisane zostało w pracach: E. Zerubavel, *Social mindscapes. An invitation to cognitive Sociology*, Cambridge, MA, 1999, *passim*; B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, *passim*.

¹⁶ P.T. Kwiatkowski, *Odzyskanie niepodległości w polskiej pamięci zbiorowej*, Warszawa 2018, s. 49.

¹⁷ W rzeczywistości zmiany nie były aż tak znaczące. W próbie krajowej bitwa o Monte Cassino spadła z pierwszej pozycji na drugą, a Powstanie Warszawskie z trzeciej na czwartą. E. Olczyk, *Druga wojna światowa w świadomości współczesnych Polaków*, Warszawa 1978, s. 176.

uczelnii Powstanie odnotowało najwyższy przyrost wskazań jako najbardziej popularna bitwa II wojny światowej¹⁸. Pytanie o ocenę bitew żołnierza polskiego w II wojnie światowej, powtórzone w latach 1978 i 1983, wykazało utrwaloną wysoką pozycję Powstania, które znalazło się w nich odpowiednio na czwartym i na trzecim miejscu. Autorzy opracowujący wyniki sondaży próbowali zmniejszyć wymowę otrzymanych wyników, stwierdzając: „Wydaje się, że nazwy niektórych bitew są odbierane w społeczeństwie jako symbole historyczne, symbole walk zbrojnych o niepodległość kraju. Funkcjonują w świadomości społecznej na takich zasadach, jak mity, legendy czy stereotypy i jako takie są mniej podatne na zmiany niż oceny różnych nurtów walki”¹⁹.

Kiedy w październiku 1983 r. w podobnych badaniach postawiono pytanie: „Rocznice jakich wydarzeń z historii Polski należałoby twoim zdaniem obchodzić najbardziej uroczysto?”, jako nową propozycję otrzymano: 31 sierpnia (podpisanie porozumień gdańskich) oraz 1 sierpnia (wybuch Powstania)²⁰. W sondażu z 1988 r. Powstanie Warszawskie znalazło się na wysokim, czwartym, miejscu wśród wydarzeń stanowiących powód do dumy (zajęło trzecie miejsce wśród uwzględnionych przez jego autorów bitew – po Grunwaldzie i Monte Cassino)²¹.

Można było się zastanawiać, czy idea i pamięć Powstania stracą na znaczeniu, czy też pozostaną ważne i nośne tożsamościowo także w nowej rzeczywistości, po transformacji ustrojowej i odzyskaniu przez Polskę pełni niezawisłości.

Dla środowisk byłych uczestników Powstania przełom 1989 r. zaczął nowy okres, kiedy mogli wreszcie wykrzyknąć całą swoją prawdę, domagać się sprawiedliwego osądzenia doznanych w przeszłości krzywd i cierpienia oraz żądać jakiejś formy zadośćuczynienia. Co więcej – na co zwrócił uwagę w swoich badaniach Andrzej Szpociński – przyjęli funkcję przewodnika we wspólnocie narodowej, odpowiedzialnego za moralną interpretację przeszłości. W tej roli wskazali na własny przykład: wykazanej postawy, wyznawanych wartości i stosunku do obowiązków wobec Ojczyzny²². Odzyskiwali niekwestionowany już szacunek i honor oraz należne miejsce w panteonie bohaterów uosabiających najwyższe wartości narodowe. Podobny proces objął samo Powstanie, które stało się ważnym elementem fundamentu pamięci zbiorowej III RP²³.

¹⁸ *Ibidem*, s. 99.

¹⁹ J. Lipiec, S. Maciuk, *Tradycje drugiej wojny światowej we współczesnej świadomości Polaków*, Warszawa 1986, s. 33–34.

²⁰ J. Rulka, *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historyczno-dydaktycznych* [w:] *idem*, *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych*, Warszawa 1985, s. 104.

²¹ J. Lipiec, *Tradycje orężne a świadomość i kultura historyczna współczesnych Polaków*, Warszawa 1990 (Wojkowa Akademia Polityczna – druk wewnętrzny), s. 79.

²² A. Szpociński, *Wprowadzenie. Przeszłość w dyskusjach publicznych* [w:] *Przeszłość w dyskursie publicznym*, red. *idem*, Warszawa 2013, s. 16–17.

²³ Na ten temat konsekwentnie wypowiadał się m.in. Jan Nowak-Jeziorański: „Pamięć powstania stworzyła to, że społeczeństwo – po dziś dzień to podziwiam – potrafiło stawiać skuteczny opór bez uciekania się do gwałtu. To było jakieś zbiorowe zachowanie – instynktowne, pozbawione kierownictwa, ale zbieżne. Wspomnienia przegranej walki w Warszawie były tak głębokie, że przetrwały do momentu powstania **Solidarności**”. J. Nowak-Jeziorański, *Tak mówi Kurier z Warszawy*, http://wyborcza.pl/magazyn/1,139949,16413376,Tak_mowi_Kurier_z_Warszawy.html, dostęp 1 IV 2023 r.

Był to proces nacechowany politycznie, oparty na dotychczasowej wspólnotce przeciw-pamięci²⁴. Objęła ona wszystkich tych, którzy oparli się narzuconej przez komunistów ideologicznej indoktrynacji, tworząc społeczność połączoną silnymi więzami wspólnych doświadczeń i wartości oraz ich powtórnego przeżywania. Dla tej grupy wspominanie i podtrzymywanie własnej tradycji, zrytualizowanie przekazu w formule wykraczającej daleko poza oddziaływanie lokalne stały się w takim samym stopniu spoiwem, jak i celem. Byli powstańcy ze swoją narracją „bohaterskiego oporu” znakomicie wypełnili potrzeby nowej polityki historycznej, przekazując jej cały swój kapitał moralny, który na dalszym etapie mógł być przekuwany w kapitał kulturowy, społeczny, a także polityczny²⁵.

W tym czasie rozgorzała ostatnia batalia kombatantów – o budowę Muzeum Powstania Warszawskiego (dalej Muzeum). Było to dla nich o tyle ważne, że stali się świadomi zachodzącej zmiany pokoleniowej. Żywa pamięć Powstania zaczęła na ich oczach zanikać wraz z odejściem ostatnich koleżanek i kolegów – uczestników i świadków wydarzeń. A muzeum, operujące nowoczesnymi narzędziami komunikacji, ze swoją dynamiczną, wielowątkową narracją, ma większe możliwości oddziaływania na społeczeństwo w perspektywie długiego trwania. I to ono, w przekonaniu kombatantów, powinno sobie dobrze poradzić z rolą konstytutywnego spoiwa tradycji powstańczej oraz – szerzej – akowskiej.

Na temat Muzeum i jego narracji powstała już obszerna literatura. Dzisiaj bije ono rekordy zarówno odwiedzin, jak i przede wszystkim popularności, zwłaszcza wśród młodego pokolenia²⁶. Potwierdzenie znajdziemy w wynikach kolejnych badań opinii publicznej, także najnowszych, opublikowanych w 2023 r.²⁷ Pokazują one, że Polacy – i to we wszystkich analizowanych kategoriach: ogólnokrajowej, uczniów i nauczycieli – uznają Muzeum za miejsce najbardziej atrakcyjne, gdzie historia prezentowana jest ciekawie i gdzie najlepiej można poszerzyć oraz wzbogacić swoją wiedzę.

Placówka ta jest niewątpliwie ważnym elementem tworzonego współcześnie mitu fundacyjnego polskiej demokracji. W jej murach, przede wszystkim w ekspozycji – prezentującej multimedialny, interaktywny, niezwykle emocjonalny przekaz – a także w rozlicznych działaniach edukacyjnych czy w treści wydawnictw, popularyzuje się wzorce postaw obywatelskich i patriotyzmu, wyprowadzając je z tradycji walki narodowowyzwoleńczej oraz powstań²⁸. Służy to do kreowania wspólnoty narodowej jako swoistego monolitu²⁹.

²⁴ Przeciw-pamięć często skupiała się na lukach i tzw. białych plamach w oficjalnej narracji o historii. K. Bojarska, M. Solarska, *Przeciw-pamięć* [w:] *Modi memorandi...*, s. 401.

²⁵ M. Luczewski, *Kapitał moralny. Polityki historyczne w późnej nowoczesności*, Kraków 2017, *passim*.

²⁶ Blisko 20 proc. respondentów krajowych w 2014 r. podało, że swoją wiedzę o Powstaniu czerpie z kontaktów z Muzeum, *Powstanie Warszawskie w ocenie społecznej. Komunikat z badań CBOS*, Centrum Badań Opinii Społecznej 2014, nr 110, Warszawa 2014.

²⁷ *Edukacja dla pamięci. Przekaz wiedzy historycznej w kontekście postaw Polaków wobec ich przeszłości*, oprac. K. Malicki, S. Wilk, I. Żuk, Warszawa 2023.

²⁸ Tym samym kontynuuje pamięć poprzednich dekad PRL – antysystemową, patriotyczną, przepełnioną uwzniośloną retoryką. Wzmacnia i wizualizuje mit budowany na fundamentach powstańczego heroizmu. I. Kowalczyk, *Definiowanie tożsamości narodowej w odniesieniu do historii – przykład Muzeum Powstania Warszawskiego* [w:] *Historia w wersji popularnej*, red. I. Kowalczyk, I. Kiec, Gdańsk 2015, s. 148 i n.

²⁹ J. Kalicka, P. Witek, *Polityka historyczna* [w:] *Modi memorandi...*, s. 380.

Narracja prowadzona przez Muzeum niewątpliwie jest nadinterpretacją i zamazuje wielość oraz złożoność relacji wewnątrz społeczeństwa w obszarze pamięci historycznej. Dlatego stała się przedmiotem gorącej debaty publicznej. Podczas niej padły zarzuty, że ekspozycja stała – skupiona na powstańcach i ich bohaterstwie, a przez to bezwzględnie afirmatywna wobec idei walki – podporządkowana została potrzebom bieżącej polityki³⁰, nie pozostawiając miejsca na wątpliwości, nie uwzględniając punktu widzenia ludności cywilnej oraz gubiąc możliwość pokazania wszystkich okropności wojny i cierpienia³¹. Jednak zawężenie dyskursu do walki, połączone ze wspomnianą nowoczesnością przekazu treści i wartości, znakomicie nagłaśniane i rozreklamowane, okazało się niezwykle atrakcyjne i rzutuje dzisiaj na sposób patrzenia Polaków na przeszłość³². Pozwala na nowo doświadczać i przeżywać. A przez to, że jego idee są zbieżne z realizowaną przez państwo nową polityką historyczną, zdefiniowaną przez Michała Łuczewskiego jako inicjowanie narracji moralnych kształtujących wspólnotę narodową³³, Muzeum zyskało zasięg oddziaływania daleko wykraczający poza Warszawę.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że Muzeum i jego przekaz miały wpływ na zauważoną w badaniach zmianę kulturową. Dotyczy ona skrócenia horyzontu czasowego postrzegania polskiej pamięci zbiorowej³⁴. Badania sondażowe pokazują, że zainteresowania historyczne Polaków skupiają się obecnie wąsko na okresie ostatniego stulecia. Obejmują postaci i wydarzenia z niedawnej przeszłości, w dostrzegalny sposób rzutujące na obraz dnia dzisiejszego, a przy tym pamiętane lub znane z relacji osób z bliskiego otoczenia, które z reguły obdarzane są największym zaufaniem. To najczęściej dziadkowie i krewni do niedawna przekazywali najmłodszym obraz dziejów ojczystych, historii lokalnej, życia i losów przodków. Takie oddziaływanie umożliwia prostą rekonstrukcję oraz rozumienie historii, także rodzinnych³⁵.

W tę zmianę znakomicie wpisała się pamięć Powstania, ze swoją nośną i zrozumiałą dla całego społeczeństwa narracją, nowoczesnymi narzędziami ekspresji oraz utrwalo-
nym rytuałem.

³⁰ Oponenty wypominają, a zwolennicy podkreślają, że otwarte w 2004 r. Muzeum jest jednym z ważniejszych osiągnięć ówczesnego prezydenta Warszawy Lecha Kaczyńskiego. Należy jednak przypomnieć, że budowa placówki była zwieńczeniem ponad dwóch dekad starań wielu środowisk, m.in. powstańczego (projekt odbudowy reputy Banku Polskiego przy ul. Bielańskiej) i twórczych (m.in. inicjatywa Andrzeja Wajdy zagospodarowania budynków Gazowni na Woli).

³¹ *Ibidem*. Także: M. Żychlińska, *Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego* [w:] *Przeszłość w dyskursie publicznym...*, *passim*.

³² K. Malicki, *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Warszawa 2012, s. 17. Por. M. Żychlińska, *Herosi pośród ruin...*, s. 39–54.

³³ M. Łuczewski, *Kapitał moralny...*, s. 115. W kontrze, wskazując na deformację obrazu Powstania na ekspozycji Muzeum, m.in.: M. Żychlińska, *Herosi pośród ruin...*, *passim*.

³⁴ P.T. Kwiatkowski, *Odzyskanie niepodległości...*, s. 298.

³⁵ Opisaną kategorię działań w obszarze pamięci zbiorowej wspiera inicjatywa Muzeum Warszawy, które objęło opieką Izbę Pamięci przy Cmentarzu Powstańców Warszawy. W Sali Świadectw znalazła tam miejsce multimedialna instalacja przygotowana przez Krzysztofa Wodiczkę. Przedstawia wielogodzinne rozmowy autora ze świadkami i ich potomkami, osobami, które dotknęła trauma Powstania. Jest przykładem budowy wspólnoty pamięci międzygeneracyjnej, zespalającej świadków (uczestników Powstania) z aktorami społecznych inicjatyw zapamiętania (można ich nazwać pokoleniem postpamięci), <https://www.rp.pl/historia/art19300081-o-ofiarach-cywilnych-warszawy>, dostęp 1 IV 2023 r. Także: K. Kaniowska, *Postpamięć...* [w:] *Modi memorandi...*, s. 390.

Powstańcy swoją Defiladę Zwycięstwa – zwycięstwa wyznawanych idei i wartości, a co za tym idzie przekazywanej przez nich narracji historycznej – przeżyli w 1994 r. Wtedy na czele Komitetu Honorowego obchodów 50. rocznicy stanął prezydent RP Lech Wałęsa, na którego zaproszenie przybyli do Warszawy prezydent Republiki Federalnej Niemiec Roman Herzog, wiceprezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej Albert Gore, premier Wielkiej Brytanii John Major oraz specjaliści wysłannicy rządów Rosji, Francji, Kanady, Republiki Południowej Afryki, Australii i Nowej Zelandii.

Przez kolejne dwie dekady nad scenariuszem centralnych obchodów czuwali kombataneci z nowo powstałego Związku Powstańców Warszawskich³⁶, wspierani przez koleżanki i kolegów ze Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, ale przede wszystkim przez władze miejskie³⁷, Kościół, warszawski garnizon Wojska Polskiego i inne gremia oraz instytucje.

W ostatnich latach formy ustalonego społecznie ceremoniału ulegają modyfikacji związanej ze zmianą pokoleniową. Dotychczasowy schemat upamiętnienia kolejnych rocznic – msza św. w katedrze polowej WP przy ul. Długiej, apel poległych przy pomniku Powstania Warszawskiego³⁸, uroczystości przy pomniku Gloria Victis na cmentarzu Powązkowskim oraz spotkania władz z kombatanami w murach Muzeum, mające miejsce po jego otwarciu – jest poszerzany o nowe działania. Od lat punktualnie o 17.00 elektryzuje mieszkańców stolicy sygnał syren i klaksonów samochodów, które przypominają wszystkim o rocznicy. Kolejnym zwyczajem stało się spontaniczne wstrzymanie na minutę ruchu na ulicach miast.

Trwa transmisja pamięci, przekazywanie obowiązku rozpamiętywania przeszłości następnym generacjom – dzieciom, wnukom, a także prawnukom. Teraz to one podejmują próbę zmierzenia się z doświadczeniem znanym ich rodzicom i dziadkom. Dzięki temu wizja³⁹ Powstania krystalizuje się na nowo, tym razem z myślą o przyszłości⁴⁰. To nowe zjawisko opisywane jest w obszarze pojęciowym **postpamięci** jako przejmowanie przez jednostki, zapamiętywanie i empatyczne przeżywanie przeszłego doświadczenia osób z bliskiego otoczenia. W rezultacie cudze wyobrażenia, emocje, wraz z ich często traumatyczną opowieścią, ale także zobowiązania zachowania w pamięci przechodzą do współczesności i są zapamiętywane przez osoby z młodszych pokoleń. Takie współodczuwanie tworzy silne więzi międzygeneracyjne, a jednocześnie daje grunt dla przejęcia roli oraz możliwość utożsamiania się spadkobiercom pamięci, stając się częścią ich osobowości, kształtowania własnego „ja”⁴¹. To jakby pozwolić wydarzyć się temu, co minione, jeszcze raz.

W ramach pamięci Powstania opisany proces zaobserwować można w elementach rozszerzających ramy dotychczasowego rytuału. To m.in. udział w corocznych obchodach

³⁶ Związek Powstańców Warszawskich powstał w 1989 r. (w jego struktury weszło jeszcze Stowarzyszenie Żołnierzy Powstania Warszawskiego, powstałe na bazie Zespołu Środowisk Ruchu Oporu przy Warszawskim Okręgu Związku Bojowników o Wolność i Demokrację).

³⁷ Formalnie dorocznym organizatorem jest Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, który pokrywa koszty obchodów, a opiekę merytoryczną i rolę koordynatora od 2004 r. sprawuje Muzeum Powstania Warszawskiego.

³⁸ Apel poległych zastępowany jest obecnie apelem pamięci.

³⁹ Jest bliższa kategorii mitu. M. Żychlińska, *Herosi pośród ruin...*, s. 39.

⁴⁰ M. Karkowska, *Powstanie Warszawskie. Stare i nowe formy upamiętnień* [w:] *Stare i nowe...*, s. 113–114.

⁴¹ Por.: K. Kaniowska, *Postpamięć...*, s. 389–392.

licznych rzesz młodych ludzi ubranych w mundury wzorowane na powstańczych, albo chociaż z nałożonymi biało-czerwonymi opaskami, „rozpamiętujących” wielkie i małe tematy-problemy-wydarzenia z powstania. To także żywo dyskutowane potem pokazy grup rekonstrukcji historycznej⁴². Możliwość wykorzystania tych rodzajów ekspresji, związanych z konkretnym wydarzeniem, ale dopuszczających możliwość czerpania z praktyk historii alternatywnej⁴³, ma formuła gier terenowych, stosowana obecnie często i chętnie w działaniach popularyzatorsko-edukacyjnych⁴⁴.

Nowym rodzajem aktywności, związanym m.in. z rozwojem Internetu, jest na przykład przepracowanie pamięci w postaci alternatywnych opowieści, odchodzących od faktów historycznych, ale zawsze mocno nacechowanych emocjonalnie, które znajdujemy we wpisach na stronach internetowych (Facebook, YouTube i inne), a także pod postacią autorskich blogów⁴⁵ i memów, a ostatnio w scenariuszach zyskujących na popularności gier komputerowych, dających nowe, inne, wręcz namacalne możliwości przeżywania tamtego czasu.

Odpowiadając na obserwowane rozszerzenie aktywności zwłaszcza młodego pokolenia na nowe obszary, Instytut Pamięci Narodowej powołał osobne Biuro Nowych Technologii⁴⁶. Ma ono za zadanie dotarcie z przekazem historycznym do osób interesujących się rzeczywistością wirtualną oraz obecnych w mediach społecznościowych⁴⁷. Także Muzeum od lat moderuje w Internecie wydarzenia związane z upowszechnianiem wiedzy oraz upamiętnieniem walki i męczeństwa mieszkańców stolicy.

Zainteresowanie najmłodszych Polaków przyciągnąć mają publikacje komiksowe, ostatnio licznie wydawane. Chociaż pokazują rzeczywiste wydarzenie, często odwołują się

⁴² Wyniki badań w: P.T. Kwiatkowski, *Odzyskanie niepodległości...*

⁴³ Na ten temat: K. Hellekson, *The Alternate History. Refiguring Historical Time*, London 2001. Por. A. Ajnenkiel, J. Osica, A. Sowa, *Alternatywna historia: co by było, gdyby...*, Warszawa 2005. To często znaczące odejście od rzeczywistego przebiegu, włączanie w narrację dzisiejszej wiedzy i możliwości, a nawet zmiana ostatecznego rezultatu.

⁴⁴ Dobrym przykładem może być wydarzenie pt. „Zostań konspiratorem” przygotowane przez Muzeum Dulag 121 w Pruszkowie w ramach Nocy Muzeów w maju 2023 r., podczas którego zadaniem uczestników było „wejście w szeregi pruszkowskiej konspiracji i poznanie tajników pracy konspiratora” oraz przygotowanie się na czas „W” (do powstania). <https://www.facebook.com/dulag121>, dostęp 18 V 2023 r.

⁴⁵ Opis jednego z wielu takich przykładów, zob.: M. Parus-Jaskułowska, *Historia a popkultura. Przypadek Powstania Warszawskiego*, tekst wystąpienia na konferencji „Przeszłość we współczesnej narracji kulturowej”, Kraków, 25–27 listopada 2010 r.

⁴⁶ <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/150068,Powolanie-Biura-Nowych-Technologii-oraz-premiera-projektu-multimedialnego-Bohater.html>, dostęp 1 IV 2023 r. Wydarzenie miało miejsce w 2021 r. Inicjatorzy projektu tłumaczy: „Chcemy rozbudzać ciekawość o historii Polski wszędzie tam, gdzie znajdują się współcześni odbiorcy”. Autorzy wspomnianego projektu „Edukacja dla pamięci”, omawiając wyniki przeprowadzonego sondażu, pozwolili sobie na prognozę: „Uwzględniając opinie młodego pokolenia Polaków, można już dziś zaryzykować twierdzenie, że przyszły kształt postaw wobec historii ukształtuje się w miejscach żywej pamięci oraz w przestrzeni wirtualnej”. *Edukacja dla pamięci...*, s. 10.

⁴⁷ „Można je [działania w tym obszarze – J.Z.S.] obrazowo opisać przez porównanie do wyboru między oglądaniem filmu w kinie a byciem w środku filmu i oglądaniem filmu z perspektywy aktora, a nawet różnych aktorów. Użytkownik wirtualnej rzeczywistości może przebywać w cyfrowo wygenerowanej przestrzeni i wchodzić z nią w różnego rodzaju interakcje. Doskonałym przykładem zastosowania wirtualnej rzeczywistości, która przenosi do rzeczywistego świata przeszłości, jest przygotowana przez IPN aplikacja Szybowcowa '87. Projekt pozwala zanurzyć się za pomocą gogli VR w wirtualną rzeczywistość i cofnąć się w czasie do lat 80. XX wieku i zobaczyć mieszkanie w peerelowskim bloku we Wrocławiu, które służyło za siedzibę tajnej drukarni »Solidarności Walczącej«. Tam można samodzielnie powielić kolejne kopie niepodległościowej prasy, podслуchać przez radio rozmowy funkcjonariuszy SB czy obejrzeć »Dziennik Telewizyjny«, <https://bnt.ipn.gov.pl/>.

do historii alternatywnej⁴⁸. Do nieco starszych dzieci adresowane są książki, reprezentujące nowy rodzaj powieści. Przykładem jest *Galop '44* Moniki Kowaleczko-Szumowskiej⁴⁹. Autorka książki miesza historię prawdziwą z alternatywną, wykorzystując m.in. doświadczenia wynikające ze sposobu przedstawiania tematu na nowych platformach, stosowany na nich język oraz formy ekspresji.

Temat Powstania pojawia się w obszarze miasta w postaci wypowiedzi plastycznej. W kilku punktach stolicy powstały murale nawiązujące do tego wydarzenia. Te wielkogabarytowe mają charakter artystycznego dzieła, inne, malowane sprayem na ścianach domów czy tylko pod oknami, wyrażają najczęściej jedynie emocje. Ważne dla autorów staje się wskazanie, **kto** o powstaniu pamięta.

Pojawiają się także zachowania bardziej nacechowane politycznie. Najbardziej rzucające się w oczy związane są z obserwowaną obecnie rewindykacją ideologii narodowej i mają charakter alternatywny, niezależny wobec propozycji władz państwowych, miejskich, a nawet samych kombatanów. Należy do nich Marsz Powstania Warszawskiego, którego trasa przebiega w pobliżu ronda Dmowskiego, dokładnie w centrum stolicy. Jest to manifestacja środowisk⁵⁰, które nie były dotąd utożsamiane powszechnie z tradycją akowską czy powstańczą⁵¹. Niemniej młodzi ludzie, którzy tam manifestują, przyjmują symbolikę Powstania: koszulki z nadrukami obrazującymi epizody z jego walk, postacie bohaterów, napisy „Powstanie Warszawskie”, a częściej Kotwice – znak Polski Walczącej⁵².

Można sądzić, że odwołują się oni do uznanych wcześniej form. A jednak łączą to z ekspresją znaną z boisk i stadionów piłkarskich: z wybuchami petard i odpaleniem rac, blokowaniem ulic, głośnym skandowaniem. Okazuje się, że równie ważny jest dla uczestników efekt zaistnienia, zwrócenia uwagi, wykazania swojej mocy⁵³. Tak jak na murach miasta, w marszu można zaobserwować przesunięcie akcentów: zacierza się wyrazistość przesłania, że czcimy **ich** – tj. powstańców – a uwypukla, że to **my** pamiętamy.

Obecnie zmiany dotyczą przede wszystkim form społecznego upamiętniania. Coraz większą popularnością i niekwestionowanym uznaniem zaczynają cieszyć się takie przejawy ekspresji, jak udział we wspólnym (masowym) śpiewaniu pieśni patriotycznych

⁴⁸ Sztandarową pozycją tego gatunku jest komiks zamykający kultową serię przygód bohaterów opowieści rysunkowych: H.J. Chmielewski, *Tytus, Romek i A'Tomek jako warszawscy powstańcy 1944 z wyobraźni Papcia Chmiela narysowani*, Warszawa 2009.

⁴⁹ Warszawa 2022. Wydawnictwo Harper Collins Polska otwarcie informuje, że książka odpowiada na zapotrzebowanie wskazane m.in. przez wyniki badania „Pamięć o Powstaniu Warszawskim” przeprowadzone przez Narodowe Centrum Kultury, które ujawniło, że to właśnie wśród osób do 24. roku życia systematycznie wzrasta wiedza i – co za tym idzie – zainteresowanie Powstaniem. Fabuła powieści wykorzystuje popularny motyw przeniesienia bohatera ze współczesności do czasów opisywanego wydarzenia, <https://ksiazki.wp.pl/powstanie-warszawski-oczami-dzisiejszej-mlodziezy-6770874873575936a>, dostęp 1 IV 2023 r.

⁵⁰ Głównym organizatorem V Marszu w 2016 r. było środowisko ONR.

⁵¹ Stronnictwo Narodowe było jedną z czterech partii politycznych stojących we wrześniu 1939 r. za powołaniem do życia konspiracyjnej Służby Zwycięstwu Polski. Organizacja dała podwaliny pod przyszłą Armię Krajową. Sukcesorzy ruchu narodowego są obecnie oskarżani o próbę zawłaszczenia, poprzez ten marsz, symboliki patriotycznej wraz z pamięcią, podobnie jak w przypadku Marszu Niepodległości 11 listopada.

⁵² Gubi on swoje oryginalne znaczenie i czasem splecione PW odczytywane jest błędnie jako „Powstanie Warszawskie”.

⁵³ M. Karkowska, *Powstanie Warszawskie...*, s. 118–120.

i powstańczych oraz rodzinne uczestnictwo w „żywej historii” na pokazach grup rekonstrukcji historycznej⁵⁴. Należy podkreślić, że oba typy aktywności należą do form społecznego przeżywania przeszłości, nacechowanych niewątpliwie koncyliacyjnie.

Natomiast niezwykle trudno mówić dzisiaj o samym wydarzeniu i związanych z nim faktach, każde dociekanie bowiem czy słowa krytyki naruszające konstrukcję mitu Powstania napotykać z góry założony – chociaż wynikający z dobrej wiary – opór, jak przewidywał to na emigracji pół wieku temu Melchior Wańkowicz, kiedy kreślił słowa: „przeciwko prawdzie bowiem będą nie tylko przywary ludzkie. Ale będzie przeciwko niej sprzysiężenie najczotliwszych”⁵⁵. Przykładem może być ostra polemika z tezami książki Piotra Zychowicza *Obłąd 44*, podważającej sens Powstania⁵⁶.

Omawiane wydarzenie pozostaje chętnie wykorzystywanym elementem (podmiotem, odniesieniem, argumentem, przykładem, a nawet deklaracją i zobowiązaniem) dyskursu politycznego. Za jego atrakcyjnością przemawia świadomość, że na stałe zagościło w pamięci zbiorowej Polaków i funkcjonuje w kategorii mitu⁵⁷. Jest fundamentem kanonu wydarzeń z historii Polski, powszechnie identyfikowanych i najczęściej wskazywanych jako powód do dumy, zasługujących na przekazywanie kolejnym pokoleniom⁵⁸. Niesie czytelny przekaz o nieprzemijającej mocy mobilizacyjnej, legitymizujący bieżący porządek polityczny. Jest to zastanawiające, w badaniach sondażowych opinii publicznej Polacy wykazują bowiem mocno umiarkowaną wiedzę historyczną, także o Powstaniu⁵⁹. Chociaż zalicza się ono do wyjątków, dlatego że respondenci deklarują przynajmniej chęć pogłębienia wiedzy o nim⁶⁰.

We współczesnej debacie politycznej Powstanie było m.in. temem konfliktu przeniesionego w 2013 r. na scenę komemoracji na cmentarzu Powązkowskim, kiedy to zebrana na oficjalnych obchodach rocznicy powstania publiczność wybuchła wystąpienia ówczesnego prezydenta Bronisława Komorowskiego, premiera Donalda Tuska i sekretarza stanu, jednocześnie znanego działacza kombatanckiego Władysława Bartoszewskiego⁶¹. Z kolei

⁵⁴ P.T. Kwiatkowski, *Odzyskanie niepodległości...*, s. 295–296.

⁵⁵ M. Wańkowicz, *Klub Trzeciego Miejsca*, „Kultura” 1949, nr 8 (25), s. 22.

⁵⁶ Książka miała już dwa wydania: Poznań 2013 i 2018.

⁵⁷ Dotyczy heroizacji Powstania jako fundamentalnego doświadczenia wspólnoty narodowej. M. Napiórkowski, *Mit* [w:] *Modi memorandi...*, s. 238–239.

⁵⁸ A. Szpociński, *Kanon historyczny* [w:] *Modi memorandi...*, s. 182. W 2023 r. taki kanon tworzyły: Odzyskanie niepodległości w 1918 r., Powstanie, Grunwald oraz Bitwa Warszawska 1920 r. Widoczna jest w tym wyborze kontynuacja wskazań, przejęta w kolejnym pokoleniu, wyniki nie odbiegają bowiem w sposób istotny od poprzednich badań. Por.: *Edukacja dla pamięci...*, s. 68.

⁵⁹ *Edukacja dla pamięci...*, s. 73; por. *Historyczna ranga Powstania Warszawskiego. Komunikat z badań, Centrum Badania Opinii Społecznej BS/104/91/94*, Warszawa 1994, *passim*; por. *Powstanie Warszawskie w ocenie społecznej...*, s. 2–3.

⁶⁰ Przy ogólnie niskim poziomie wskazań, Powstanie z wielkością 4,3 proc. w grupie Polaków powyżej 20. roku życia, 4,8 proc. uczniów oraz 3,3 proc. nauczycieli zajmuje wysokie miejsce w pierwszej dziesiątce wydarzeń lub postaci z historii, które budzą szczególną ciekawość i których losy respondenci chcieliby lepiej poznać. *Edukacja dla pamięci...*, s. 35.

⁶¹ Wydarzenie zostało opisane i zinterpretowane przez M. Napiórkowskiego, *Powstanie umarłych...*, s. 329. Wynikało z pogłębiającego się w tym czasie sporu środowisk liberalnych i prawicowych. Ten objaw pęknięcia w polskim społeczeństwie odnotowany został także przez zagranicę, zob.: <https://www.dw.com/pl/neues-deutschland-zenujace-sceny-na-powazkach/a-16998183>, dostęp 1 IV 2023 r.

w roku 2020, podczas pandemii Covid-19, w czasie sporów o wybory prezydenckie – odwołane w pierwszym terminie – Adam Strzembosz przywołał doświadczenie Powstania, mówiąc: „Doskwierają nam obostrzenia wyłączające możliwość swobodnego poruszania się. A przecież w czasie Powstania Warszawskiego duża część mieszkańców stolicy musiała spędzić nawet kilka tygodni w piwnicach. Często bez światła, żywności i w poczuciu ciągłego zagrożenia. Ludzie to przeżyli, więc i my to przeżyjemy”⁶².

Nawiązania do Powstania padają, jak pokazują przykłady, gdy w toczonej debacie zaczynają nabierać znaczenia emocje. Wtedy strony chętnie odwołują się do arsenału technik oraz metod charakterystycznych dla uprawianego rodzaju polityki historycznej⁶³ i mówią albo o walce, albo o traumie i doświadczeniu wpływającym z przeszłości. Uświadamia to, że jak długo Powstanie będzie przedmiotem szeroko pojętej bieżącej polityki, zajmować będzie miejsce w głównym nurcie sporów światopoglądowych. Nie przejdzie wyłącznie do historii i będzie pozostawało zauważalnym elementem – uobecniającym odczucia, wartości i cele – współczesnej rzeczywistości politycznej. W rezultacie, jak się wydaje, pozostawać będzie w pamięci kolejnego już pokolenia Polaków ze swoim już zmitologizowanym przekazem.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I OPRACOWANIA

- Ajnenkiel A., Osica J., Sowa A., *Alternatywna historia: co by było, gdyby...*, Warszawa 2005.
- Assmann A., *Między historią a pamięcią. Antologia*, przeł. i red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013.
- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008.
- Bojarska K., Solarska M., *Przeciw-pamięć [w:] Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Chmielewski H.J., *Tytus, Romek i A'Tomek jako warszawscy powstańcy 1944 z wyobraźni Papcia Chmiela narysowani*, Warszawa 2009.
- Edukacja dla pamięci. Przekaz wiedzy historycznej w kontekście postaw Polaków wobec ich przeszłości*, oprac. K. Malicki, S. Wilk, I. Żuk, Warszawa 2023.
- Gasztold-Señ P., *Spory o pamięć. Władza, opozycja i polityka historyczna w ostatniej dekadzie PRL [w:] Mity polityczne i stereotypy w pamięci zbiorowej społeczeństwa*, red. E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Rekść, Łódź 2015.
- Growiec K., Kaprański S., *Tożsamość [w:] Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Hellekson K., *The Alternate History. Refiguring Historical Time*, London 2001.

⁶² A. Strzembosz, *Wielkie ryzyko wyborów korespondencyjnych, „Rzeczpospolita”* (wyd. internetowe), 6 IV 2020, dostęp 1 XII 2021 r.

⁶³ J. Kalicka, P. Witek, *Polityka historyczna [w:] Modi memorandi...*, s. 383–384. Por. L.M. Nijakowski, *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008, *passim*.

- Historycy i politycy. Polityka pamięci w III RP*, red. P. Skibiński, T. Wiścicki, M. Wysocki, Warszawa 2011.
- Historyczna ranga Powstania Warszawskiego. Komunikat z badań, Centrum Badania Opinii Społecznej BS/104/91/94*, Warszawa 1994.
- <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/150068,Powolanie-Biura-Nowych-Technologii-oraz-premiera-projektu-multimedialnego-Bohater.html>, dostęp 1 IV 2023 r.
- <https://ksiazki.wp.pl/powstanie-warszawskie-oczami-dzisiejszej-mlodziezy-6770874873575936a>, dostęp 1 IV 2023 r.
- <https://www.dw.com/pl/neues-deutschland-zenujace-sceny-na-powazkach/a-16998183>, dostęp 1 IV 2023 r.
- <https://www.facebook.com/dulag121>, dostęp 18 V 2023 r.
- <https://www.rp.pl/historia/art19300081-o-ofiarach-cywilnych-warszawy>, dostęp 1 IV 2023 r.
- Kaniowska K., *Postpamięć* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Karkowska M., *Powstanie Warszawskie. Stare i nowe formy upamiętnień* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018.
- Klekot E., *Tradycja* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Kończal K., *Obowiązek pamięci* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Korzeniewski B., *Transformacja pamięci. Przewartościowania w pamięci przeszłości a wybrane aspekty funkcjonowania dyskursu publicznego o przeszłości w Polsce po 1989 roku*, Poznań 2010.
- Kosseleck R., *Polityczny kult zmarłych. Pomniki wojenne w dobie nowoczesności*, „Stan Rzeczy” 2020, nr 2 (19) [przedruk].
- Kowalczyk I., *Definiowanie tożsamości narodowej w odniesieniu do historii – przykład Muzeum Powstania Warszawskiego* [w:] *Historia w wersji popularnej*, red. I. Kowalczyk, I. Kiec, Gdańsk 2015.
- Kowaleczko-Szumowska M., *Galop '44*, Warszawa 2022.
- Kudela-Świątek W., *Wspólnota pamięci* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Kwiatkowski P.T., *Odzyskanie niepodległości w polskiej pamięci zbiorowej*, Warszawa 2018.
- Lipiec J., Maciuk S., *Tradycje drugiej wojny światowej we współczesnej świadomości Polaków*, Warszawa 1986.
- Lipiec J., *Tradycje orężne a świadomość i kultura historyczna współczesnych Polaków*, Warszawa 1990 (Wojskowa Akademia Polityczna – druk wewnętrzny).
- Łepkowski T., *Uparte trwanie polskości*, Londyn 1989.
- Łuczewski M., *Kapitał moralny. Polityki historyczne w późnej nowoczesności*, Kraków 2017.
- Maciejczak Z., *Murale na warszawskim Muranowie jako nośnik pamięci miejsca* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018.
- Main I., *Trudne świętowanie. Konflikty wokół obchodów świąt państwowych i kościelnych w Lublinie (1944–1989)*, Warszawa 2004.
- Malicki K., *Kanony historyczne polskiej młodzieży. Zmiana czy kontynuacja* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018.

- Malicki K., *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Warszawa 2012.
- Memory in Mind and Culture*, red. P. Boyer, J.V. Wertsch, Cambridge 2009.
- Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, red. P.T. Kwiatkowski, L.M. Nijakowski, B. Szacka, A. Szpociński, Gdańsk–Warszawa 2010.
- Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Mosse G.L., *National cemeteries and national revival: The cult of the fallen soldiers in Germany*, „Journal of Contemporary History” 1979, nr 14 (1).
- Napiórkowski M., *Mit [w:] Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Napiórkowski M., *Powstanie umarłych. Historia pamięci 1944–2014*, Warszawa 2016.
- Napiórkowski M., *Powstanie Warszawskie 1944 [w:] Polskie miejsca pamięci. Dzieje toposu wolności*, red. S. Bednarek, B. Korzeniewski, Warszawa 2014.
- Nijakowski L.M., *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008.
- Nowak-Jeziorański J., *Tak mówi Kurier z Warszawy*, http://wyborcza.pl/magazyn/1,139949,16413376,Tak_mowi_Kurier_z_Warszawy.html, dostęp 1 IV 2023 r.
- Olczyk E., *Druga wojna światowa w świadomości współczesnych Polaków*, Warszawa 1978.
- Paczkowski A., *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1999.
- Paruch W., *Przeszłość w myśli politycznej Prawa i Sprawiedliwości: polska wersja neorealistycznej doktryny stosunków międzynarodowych [w:] Pomiędzy pamięcią zbiorową a historią. Rekonstrukcje przeszłości w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. P. Bałdys, I. Jakimowicz-Ostrowska, J. Charuta-Kojkoł, Gdańsk 2016.
- Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.
- Parus-Jaskułowska M., *Historia a popkultura. Przypadek Powstania Warszawskiego* (tekst wystąpienia na konferencji „Przeszłość we współczesnej narracji kulturowej”, Kraków, 25–27 listopada 2010 r.).
- Podstawowe założenia programowe i organizacyjne Muzeum Powstania Warszawskiego w Warszawie ul. Przyokopowa 28*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2003.
- Powstanie Warszawskie. Fakty i mity*, red. K. Krajewski, T. Łabuszewski, Warszawa 2006.
- Powstanie Warszawskie w ocenie społecznej. Komunikat z badań CBOS*, Centrum Badania Opinii Społecznej 2014, nr 110, Warszawa 2014.
- Przeszłość w dyskursie publicznym*, red. A. Szpociński, Warszawa 2013.
- Rulka J., *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych*, Warszawa 1985.
- Sawicki J.Z., *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2005.
- Sawicki J.Z., *Działalność operacyjna UB i SB wobec środowisk powstańców [w:] Powstanie Warszawskie. Fakty i mity*, red. K. Krajewski, T. Łabuszewski, Warszawa 2006.
- Sawicki J.Z., *Pomnik jako pole bitwy*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2015, t. 7 (43), nr 3.
- Sawicki J.Z., *Władze PPR i PZPR wobec powstania warszawskiego 1944–1989 [w:] Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec powstania warszawskiego 1944–1989*, red. A. Machcewicz i in., Warszawa 2008.

- Spór o powstanie. *Powstanie Warszawskie w powojennej publicystyce polskiej 1945–1981*, oprac. D. Gawin, Warszawa 2004.
- Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018.
- Strzembosz A., *Wielkie ryzyko wyborów korespondencyjnych*, „Rzeczpospolita” (wyd. internetowe), 6 IV 2020, dostęp 1 XII 2021 r.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
- Szacka B., *Pamięć zbiorowa i perspektywa pojednania* [w:] *Pamięć zbiorowa, pojednanie i stosunki międzynarodowe*, red. N. Masłowski, A. Szeptycki, Warszawa 2020.
- Szacka B., *Powstanie Warszawskie w pamięci społecznej okresu PRL* [w:] *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza. Studia i materiały z sesji naukowej na Zamku Królewskim w Warszawie (14–15 czerwca 1994)*, Warszawa 1995.
- Szczecińska-Musiela E., *Miejsca pamięci i formy upamiętniania cywilnych ofiar rzezi warszawskiej Woli (sierpień 1944 roku)* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018.
- Szpociński A., *Kanon historyczny* [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Szpociński A., *Współczesna kultura historyczna i jej przemiany*, Warszawa 2021.
- Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. P. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008.
- Traverso E., *Historia jako pole bitwy*, Warszawa 2014.
- Wańkowicz M., *Klub Trzeciego Miejsca*, „Kultura” 1949, nr 8 (25).
- Welzer H., *Collateral damage of history education: National Socialism and the Holocaust in Germany family memory, social research*, „An International Quarterly of the Social Sciences” 2008, vol. 75, no. 1.
- Welzer H., *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*, München 2011.
- Zerubavel E., *Social mindscapes. An invitation to cognitive Sociology*, Cambridge, MA, 1999.
- Żychlińska M., *Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego* [w:] *Przeszłość w dyskursie publicznym*, red. A. Szpociński, Warszawa 2013.

O pamięci Powstania Warszawskiego w przeddzień 80. rocznicy

Powstanie Warszawskie w 1944 r. zakończyło się klęską. Jednak wśród Polaków pamięć o nim pozostała niezwykle silna, rzutując na późniejsze postawy mieszkańców stolicy i całej Polski. Chroniła tożsamość i pomogła przetrwać okres sowieckiego zniewolenia. Jej wyrazem były m.in.: utożsamianie się z Kotwicą – znakiem Polskiego Państwa Podziemnego, śpiewanie pieśni powstańczych, odwiedzanie grobów i cmentarzy, przekazywanie potomnym świadectwa bohaterstwa i patriotyzmu powstańców oraz uczestnictwo w obchodach rocznicowych. Obecnie kolejne pokolenia młodych Polaków przejmują od swoich rodziców i dziadków obowiązek pamięci, a nawet, utożsamiając się z przeszłą generacją, przyjmują tragiczne doświadczenia za własne. Jednak swoją aktywność przenoszą

coraz częściej na nowe pola, powstałe w wyniku przemian kulturowych, spowodowanych przede wszystkim ofensywą technik informatycznych i ukształtowaniem się świata wirtualnego. Pamięć o Powstaniu Warszawskim, ze względu na jej wymiar emocjonalny, pozostaje także elementem współczesnego życia politycznego.

Przedmiotem artykułu jest omówienie przemian zachodzących w pamięci zbiorowej, wskazanie nowych zjawisk związanych ze sposobami prezentowania historii, a także nowych ról Powstania Warszawskiego w dyskursie publicznym.

SŁOWA KLUCZOWE

Powstanie Warszawskie, polityka pamięci, pamięć zbiorowa, obowiązek pamięci, komemoracja

On the Memory of the Warsaw Uprising: On the Eve of the 80th Anniversary

The Warsaw Uprising in 1944 ended in defeat. However, amongst Poles, the memory of the battle fought by the capital remained extremely strong and affected later attitudes. It protected identity and helped to survive the period of Soviet subjugation. Symbols of this memory included the anchor (the sign of the Polish Underground State), uprising songs, graves and cemeteries, the passing on of the testimony of the insurgents' heroism and patriotism to posterity, and participation in anniversary celebrations. Today, the next generation of young Poles are taking over the duty of remembrance from their parents and grandparents and even identifying with the past generation, recognising the tragic experiences as their own. However, they are increasingly shifting their focus to new areas resulting from cultural changes, caused above all by the onslaught of information technology and the virtual world. The memory of the Warsaw Uprising, however, because of its emotional nature, also remains present in contemporary political life.

The author of this article discusses the transformations taking place in collective memory. He identifies new phenomena regarding modes of representation, as well as new roles of the Warsaw Uprising in public discourse.

KEYWORDS

Warsaw Uprising, politics of memory, collective memory, duty to remember, commemoration

JACEK ZYGMUNT SAWICKI – doktor habilitowany w dziedzinie historii i nauk politycznych, pracownik Biura Badań Historycznych IPN oraz Instytutu Nauk o Polityce i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Badacz dziejów Polskiego Państwa Podziemnego,

międzynarodowej pomocy dla krajów poszkodowanych przez wojnę i okupację, a także zagadnień pamięci przeszłości i polityki historycznej. Opublikował m.in.: *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć Powstania Warszawskiego 1945–1989* (Warszawa 2005), *Szuflady pamięci* (Lublin 2014), *Pomnik jako pole bitwy* („Roczniki Nauk Społecznych” 2015, nr 3) oraz *Polska jesień, rosyjska zima. Spotkanie Julienu Bryana z misją UNRRA w Europie Środkowo-Wschodniej 1946–1947* (Warszawa 2022).

JACEK ZYGMUNT SAWICKI – habilitated doctor in the field of history and political science, employee of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance (IPN) and the Institute of Political Science and Public Administration of the Catholic University of Lublin. Researcher of the history of the Polish Underground State, international aid to countries affected by war and occupation, as well as issues of remembrance and politics of memory. He has published, among others, *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć powstania warszawskiego 1945–1989* [The Battle for Truth: The History of the Struggle for the Memory of the Warsaw Uprising 1945–1989] (Warsaw 2005), *Szuflady pamięci* [The Drawers of Memory] (Lublin 2014), „Pomnik jako pole bitwy” [The Monument as a Battlefield] (*Roczniki Nauk Społecznych*, 2015), *Polska jesień, rosyjska zima. Spotkanie Julienu Bryana z misją UNRRA w Europie Środkowo-Wschodniej 1946–1947* [Polish Autumn, Russian Winter: Julien Bryan’s Encounter with the UNRRA Mission in Central and Eastern Europe 1946–1947] (Warsaw 2022).